

dacht voor een aantal drukkers, voor provenances, voor vormgeving van het titelblad, en voor teksten, auteurs en taal. Per genre licht hij de werken toe. Het geheel wordt gecompleteerd met registers van auteursnamen, trefwoorden, drukkers en uitgevers en provenances. Wie belangstelling heeft voor de boekhistorie van de zestiende eeuw of meer in het algemeen in het betreffende tijdvak is geïnteresseerd, hoeft *De zestiende eeuw in de Stadsbibliotheek Haarlem* maar eenmaal ter hand te nemen om het onmiddellijk aan de eigen librij te willen toevoegen. Dit is voor een belangrijk deel te danken aan de bijzonder fraaie uitvoering van dit gebonden boek (vormgeving: Gerrit Noordzij) en niet in het minst aan de prijs, die de beide uitgevers laag hebben weten te houden.

Gabriëlle Dorren

H. Klink, *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568. Een thematische biografie* (Dissertatie Utrecht 1997; Heerenveen: J. J. Groen en zoon, 1997, 392 blz., f49,50, ISBN 90 5030 870 8).

Huibrecht Klink promoveerde in 1997 aan de Universiteit Utrecht op deze studie over de verzetstheorie bij en rond Willem van Oranje in de jaren voorafgaande aan de Nederlandse Opstand. De auteur heeft zich niet beperkt tot de reeds uitgegeven bronnen over Oranje en de Opstand, maar gebruikt volop vele nog onuitgegeven brieven en een nauwelijks bekend en tot nu toe ongepubliceerd verdedigingsgeschrift van de prins uit 1568 dat, zoals hij zelf in zijn boek stelt, 'af en toe een erg persoonlijk karakter draagt' (17).

Om zijn materiaal te interpreteren volgt Klink enigszins het spoor dat reeds door Martin van Gelderen (*The political thought of the Dutch revolt*, 1992) is gevolgd, gebaseerd op de ideeën van Quentin Skinner (*The foundations of modern political thought*, 1978). Tekst en context worden in harmonie met elkaar bestudeerd en zodoende kent het boek een dubbele leidraad: de bronteksten en de precieze chronologische context worden nauwkeurig geanalyseerd en met elkaar in verband gebracht. Maar hier huist wat mij betreft een groot gevaar. Want hoewel de auteur veel aandacht heeft voor de politieke context van de geschriften, gaat zijn voorkeur ontegenzeggelijk uit naar de religieuze context. Zo kan de keuze van de context de betekenis van de tekst gaan beïnvloeden.

Deze interpretatie wordt bevestigd door de opbouw van de studie. De eerste twee hoofdstukken bespreken respectievelijk de verzetsideeën binnen het lutheranisme en het calvinisme. Voordat de jonge Oranje zijn intrede doet zijn we zo reeds op bladzijde 75 aangekomen. Er bestaat dan geen mogelijkheid meer om deze edelman in een meer wereldse context te plaatsen, zoals Koen S wart dit voor ogen had (zie *BMGN*, XCIX (1984) en *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag, 1994)). Tussen de Oranje van Klink uit de jaren 1559-1568 en die van Swart uit de jaren 1572-1584 bestaan weinig overeenkomsten. Er zal een historische tovenaarsleerling nodig zijn om middels de vier overgebleven jaren een brug te slaan tussen de beide persoonlijkheden van de Zwijger.

De belangrijkste bijdrage van deze studie is de ontrafeling van de contacten van Oranje met het Duitse Rijk en dan vooral met de Lutherse vorsten. Klink toont overtuigend aan dat de vrije structuur van het Duitse Rijk en de daar bereikte godsdienstvrede het denken en de houding van Oranje meer beïnvloed hebben dan in de Nederlandse literatuur wordt aangenomen. Dit biedt de auteur de mogelijkheid de uitlatingen van Oranje te plaatsen in een lutherse context.

In zijn eerste hoofdstuk heeft hij ons echter duidelijk laten zien dat de lutherse verzetstheorie vooral gebaseerd was op de traditionele constitutionele theorie binnen het Duitse Rijk. Door

alle Duitse invloed luthers in te kleuren wordt een mogelijke 'indifferentie' van Oranje ten opzichte van de religie dus reeds bij voorbaat uitgesloten.

Tegenover het Duits-lutherse complex staat het Frans-calvinistische gemeengoed. Daar maakt de auteur een duidelijk onderscheid tussen de beperkte verzetstheorie bij Calvijn zelf en de verdergaande ideeën van de calvinistische auteurs en de door Oranje gevreesde onstuimigheid van hun volgelingen. De langdurige weigering van Oranje om samen te werken met de calvinisten wordt door Klink gespiegeld aan Calvijn, die zelf ook een dergelijke houding gehad zou hebben ten opzichte van roerige calvinisten. Een origineel beeld, maar wat betekent dit en wat moeten we hiermee (208)?

Voorals Pierre Viret lijkt het hart gewonnen te hebben van Klink. In een passionele beschrijving plaatst hij de geloofmatig tolerante Viret (die een soort verzuilde samenleving kon accepteren) tegenover de slechts uit scepticisme tolerante Castilio (individualistisch). Bij mij rees de vraag of we hier niet tegenover een spiegel staan voor de interpretatie van de prins. Is Oranje in dit boek niet de politieke pendant van Viret?

De mogelijke invloed van Erasmus en het humanisme op Oranje zoals bijvoorbeeld Waterbolke die voor ogen had, vindt Klink niet erg waarschijnlijk. Binnen de ridderlijke en oorlogvoerende adel zou er voor erasmiaanse gedachten weinig ruimte zijn geweest. Hij vergeet echter uit te leggen hoe Luther en de Bourgondische adel bij elkaar pasten (76, 178). Hij citeert verder Lancée (*Erasmus en het Hollands humanisme*, 1979) — naar ik aanneem met instemming — wanneer die zegt dat het tolerantiebeprij bij Oranje wel erasmiaans aandoet, maar dat 'alles wat Oranje hierover zegt tamelijk courant gedachtengoed was, dat niet speciaal uit Erasmus' koker hoeft te zijn'. Afgezien van het feit dat dit verstopt zit in een noot, zou je toch analoog kunnen redeneren voor Oranje en het lutherse verzetsbeprij (179, 189).

Filips II speelt in dit verhaal natuurlijk de tegenstander. Als het boek eenmaal op gang is, wordt de tegenstander omschreven als het 'militante Spaanse catholicisme' en zelfs als het 'katholiek imperialisme' (154). Dan duikt ook de 'Spaanse tirannie' weereens op (241). Daar waar er binnen het protestante discours ruimte is voor een indrukwekkende nuancering, biedt de beschrijving van de Spaanse tegenpool slechts aloude schoolboekjesretoriek uit de Hollandse polder.

De mooiste draad die door het boek gewoven wordt, is die van het medelijden van de prins met de arme onschuldige bevolking die bedreigd werd door de inquisitie. De prins is de beschermer van het volk (100). De passages waarin Oranje van zijn medelijden getuigt vinden uiteindelijk hun bekroning in het slothoofdstuk waar medelijden uitstekend blijkt te passen binnen het luthers-adellijke karakter van Oranje (314-319). Dat het ook door bijvoorbeeld Thomas van Aquino als een positieve eigenschap wordt gewaardeerd — en het dus wellicht gemeengoed was — wordt door Klink wel gesignaleerd, maar niet meegenomen in zijn conclusie.

De dreigende invoering van de 'Spaanse' inquisitie dus als belangrijkste drijfveer van Oranje, waartegen het volk beschermd moet worden. Zijn kritiek op de mogelijke komst van de Spaanse inquisitie past echter uitstekend binnen de ontwikkelingen in de jaren 1559-1568, toen deze voorstelling van zaken deel ging uitmaken van de *Leyenda negra*, de Zwarte legende. Heeft Oranje oprecht medelijden gehad met de mogelijke slachtoffers van de inquisitie, of maakt hij deel uit van de propagandamolen die dit verhaal de wereld in heeft geholpen? In hoeverre is de vrees die Oranje toont daadwerkelijk gemeende vrees (171)? Hier wordt het artikel van Werner Thomas uit *BMGN*, CV (1990) over de mythe van de Spaanse inquisitie danig gemist.

Een laatste opmerking betreffende het Spanjebeeld. Over de vervalste brieven van de Spaanse gezant die ook volgens de auteur wellicht uit de koker kwamen van de Oranje-partij, zegt hij het volgende: 'Toch gaven zij [de brieven] de stemming, die aan het Spaanse hof heerste, treffend weer' (240). Is dit een redenering of wordt de lezer hier in het ootje genomen?

In zijn speurtocht naar de motieven van Oranje wordt steeds de politieke context naast de religieuze context geplaatst, maar krijgt deze laatste lezing steevast de voorkeur. Zo geschiedt in het conflict Oranje-Granvelle en bij de invoering van de nieuwe bisdommen. De invloed van de Blijde Inkomste, de privileges en de statenvergaderingen worden in dit boek wel besproken, maar zodra er conclusies getrokken worden laat de auteur ze weer vallen.

Als er gezocht wordt naar een verklaring voor het huwelijk met de lutherse Anna van Saksen valt hetzelfde proces waar te nemen. De religieuze context is gebaseerd op het alleen in de *Apologie* te vinden gesprek in het bos van Vincennes (89) tussen Oranje en Hendrik II, terwijl een meer wereldse lezing uit zou kunnen gaan van de dood van zijn vader in hetzelfde jaar, waardoor Willem familieoudste was geworden. Trouwt Oranje in Anna nu een lutherse prinses of gewoon de nicht van een invloedrijk keurvorst? Wellicht was dit een manier om zijn stem te laten doordringen tot de eerste Curie van de Rijksdag.

Uit het boek wordt duidelijk dat de troefkaart die Oranje wilde uitspelen — religievrede à la Augsburg voor de Nederlanden — eigenlijk nooit een optie is geweest. Daarvoor was de situatie in de Nederlanden te verschillend en dit liet men hem ook keer op keer vanuit het Duitse Rijk weten. Dit besef lijkt echter pas zeer laat tot Oranje te zijn doorgedrongen en toen kon hij niet veel anders meer dan de voordien zo door hem gevreesde calvinisten omhelzen. Na de komst van Alva was er geen weg terug.

Hoewel Klink deze ommekeer, deze verdere protestantisering, opnieuw alleen religieus probeert te onderbouwen, is er zeker meer aan de hand geweest. Egmond en Home waren al gearresteerd, Oranjes eigen bezit liep gevaar en men wilde zijn zoon naar Spanje sturen. En hoewel zulke ervaringen ieder mens op weg kunnen helpen naar persoonlijke verdieping van zijn geloofsleven, wordt Oranje vanaf 1568 toch ook gekenmerkt door een al les verterende haat jegens Spanje, die moeilijk religieus te noemen valt.

Maar het duurt bijna het hele boek voordat Oranje zijn keuze maakt. Lange, doch zeer boeiende en waardevolle delen van het boek volgen Oranje in zijn voorzichtige en omzichtige politiek in de jaren voor 1568, toen hij dus nog beheerst werd door een utopisch ideaal, dat door Klink echter regelmatig verzachtend omschreven wordt als een teken van 'optimisme' (263).

De belangrijkste geschriften waarin het recht op verzet wordt besproken, dateren uit deze laatste jaren, met natuurlijk *de Apologie* voorop. De auteur noemt het 'propagandageschriften', waartoe hij ook de door hem gebruikte ongepubliceerde 'Printzische Entschuldiging' rekent (286). Maar wanneer hij dit belangrijke document gaat bespreken is het ineens veranderd in een 'uitermate persoonlijk document'. 'Het brengt ons dichter bij de emotie van de prins en bij de dingen die hij in deze tijd belangrijk vond' (296-297). Hoe Klink deze uitspraken kan doen terwijl hij op dezelfde bladzijde ook aangeeft dat het geschrift waarschijnlijk bedoeld was om de Duitse vorsten tot verzet te prikkelen, is mij onduidelijk gebleven.

Uiteindelijk biedt Klink ons vooral een vervolg op het klassieke debat over de Opstand als religieuze of politieke strijd. En hoewel hij toegeeft dat religie en politiek niet te onderscheiden vallen in de zestiende eeuw en hij de politieke ontwikkelingen ook beschrijft, geeft hij ons geen kans om zelfs maar af en toe te geloven aan een politieke achtergrond voor het verzet van Oranje. Op bladzijde 173, als hij de vraagstelling van het boek nog even summier herhaalt, wordt duidelijk dat de inleiding en wellicht ook de titel ruimer zijn gesteld dan het daadwerkelijke betoog: 'Hoe is de verhouding van de prins tot lutheranen en calvinisten inzake het verzet?', schrijft hij dan. De religieuze indifferentie was al bij voorbaat een non-optie.

Dit ietwat zure slot aan deze recensie verdient het boek niet. Er is vakkundig gewerkt en er is veel nieuws bovengedaald. Het Duits-lutherse gezicht van Oranje in deze beginjaren is met veel verve en precisie uit vooral de briefwisseling naar boven gehaald. Het parallelle beeld van een gelovige optimist met medelijden voor het arme volk is daarentegen minder overtuigend.

Vreemd is ten slotte dat een auteur over Oranje Granvelle ervan beschuldigt dat deze soms iemand prijst in zijn brieven en dezelfde persoon dan later weer bekritiseert. Is de Zwijger hierin niet de grote meester? Maar dan klinkt er bij Klink een ander geluid: 'Vanzelfsprekend toont hij [Oranje] voorlopig aan de landvoogdes een heel ander gezicht' (276). Hoeveel gezichten bezat Oranje eigenlijk?

R. P. Fagel

P. van Kessel, E. Schulte, ed., *Rome * Amsterdam. Two growing cities in seventeenth-century Europe* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1997, xxiv + 333 biz., f89,50, ISBN 90 5356 222 2).

Met dit boek is niets mis. En toch zijn er vragen te stellen. Er is niets mis mee in de zin dat het niet minder dan 24 stuk voor stuk uitstekende tot interessante bijdragen bevat over twaalf aspecten van het stedelijk leven in — telkens om beurten — Amsterdam en Rome tijdens de zeventiende eeuw. De thema's lopen zover uiteen als het beeld van de stad, het territoir, de bevolking, huishouden en gezin, voedselbevoorrading, immigratie en integratie, de joodse gemeenschap, criminaliteit en bestraffing. De auteurs zijn stuk voor stuk experts op hun gebied en vaak dus bekende namen (Sonnino, Van Deursen, Jonathan Israel, Van Nierop, Haks, Nusteling, Spezzaferro, Andretta, Groppi, Groenveld, Faber, Di Sivo, Foa, Reinhardt, Kistemaker, Dudok van Heel, Bevilacqua en nog anderen). De uitgevers Van Kessel en Schulte leggen op alle mogelijk controleerbare aspecten van zo'n publicatie eer in met het door hen afgeleverde product: de afbeeldingen zijn rijkelijk en vaak ook functioneel aanwezig (zij het soms wat donker afgedrukt), de grafieken zijn duidelijk getekend, een prettig leesbare letter werd gekozen, de lay-out is van hoge kwaliteit. Een boek als het onderhavige is een mooi bezit en ik ben dus verheugd het te mogen bespreken. Het Nederlands Instituut te Rome, dat kennelijk als stimulator achter dit project optrad, valt te prijzen en te complimenteren.

De bedenkingen komen mijns inziens pas, wanneer de vraag wordt gesteld voor wie dit boek bedoeld is. Kennelijk niet voor de wetenschapper. Historici zullen weinig nieuws in deze opstellen vinden. Bestaande kennis werd samengebracht, leemten daarin gesignaleerd. Verwijzingen naar archivalia komen dan ook nauwelijks voor. Dat houdt niet in dat de samenvattingen van aanwezige kennis in alle gevallen van gebrek aan originaliteit getuigen, maar het blijven compilaties. Het is in feite een leesboek, dat niet direct van de plank zal worden gehaald voor het plaatsen van een verwijzing. De paarsgewijze ordening met telkens een opstel over hetzelfde onderwerp voor iedere stad zou aanleiding hebben kunnen zijn voor een comparatieve aanpak. Maar een uitzondering — zoals die van Nussdorfer en Van Nierop over het volk en zijn bestuurders — daargelaten, is zelfs van een aanzet daartoe weinig te bespeuren. Dus ook langs die weg is er voor de wetenschap geen winst geboekt.

Maar het willen produceren van een leesboek is geen laakbare zaak. Integendeel. En zoiets mag terecht ondersteund worden dooreen soort 'ten geleide', dat de burgemeesters Rutelli en Patijn het boek meegaven. Maar of het voor de verkoop veel zal uitmaken waag ik te betwijfelen. Te veel bijdragen zijn zó weinig opwindend van inhoud en literaire presentatie, dat dit mij geen boek lijkt dat een mond-tot-mondreclame zal krijgen. Waar dat ontbreekt moet met een verkoop in honderdtallen en niet in duizendtallen gerekend worden.

Wanneer dat het geval is, is de opzet mislukt. De wetenschap zit niet op zo'n publicatie te wachten, en het brede publiek ontgaat het. De keuze van de Engelse taal is nog een extra belemmering. Hoe is het mogelijk dat een boek, waarvan het manuscript grofweg voor 50% in